

Czirfusz Márton

Az informális viszonyok és az informális munka földrajza

Absztrakt: Ez az írás Böröcz József „Kistérsadalom – kiskapuk” című, eredetileg 2000-ben megjelent és 2019-ben a *Replikában* újraközölt tanulmányához szól hozzá, a Havas Ádám és Fáber Ágoston által replikázásra felhívó kérdések mentén. Ebben az írásban amellett érvelek, hogy az informalitás Böröcz József-féle felfogása az informalitásra nemcsak mint társadalmi viszonyra tekint, hanem mint földrajzi viszonyra is, így érdeklődésre tarthatna számot a társadalomföldrajzi kutatásokban is. A cikk először azt mutatja be, hogy az elmúlt 40 év magyarországi társadalomföldrajzi irodalmából néhány kivétellel hiányzik annak vizsgálata, hogy a magyar társadalmat hogyan szervezi az informalitás mint többléptékű viszonyrendszer. A tanulmány második fele azt szorgalmazza, hogy az informális munkát tegyük részévé a rendszerváltás utáni hazai földrajzi viszonyok elemzésének. A cikk tudományszociológiai perspektívából rámutat arra is, hogy az informális viszonyok és az informális munka kutatása miért maradt kívül a magyarországi társadalomföldrajz érdeklődési körén, köszönhetően elsősorban a társadalomelméleti hiányosságoknak. Az írás azonosítja azokat a magyarországi társadalomföldrajzi megközelítéseket is (pl. az 1980-as évek szociálgeográfiai irodalmát), ahol a téma marginálisan, de megjelent. Végül a cikk kutatási kérdéseket fogalmaz meg a Böröcz József-féle felfogás alapján az informalitás magyarországi földrajzi viszonyainak jobb megértéséhez.

Kulcsszavak: informalitás, munka, lépték, társadalomföldrajz, Magyarország

Böröcz József „Kistérsadalom – kiskapuk” című, a *Replika* 112. számában újraközölt tanulmánya (Böröcz 2019 [2000]) történeti-összehasonlító szemléletben foglalkozik a magyar társadalomban az informalitás szerepével. Ebben az írásban amellett érvelek, hogy az informalitás Böröcz-féle felfogása *az informalitásra nemcsak mint társadalmi viszonyra tekint, hanem mint földrajzi viszonyra is*. Így a megközelítés jól alkalmazható volna a magyarországi társadalomföldrajzi kutatásokban is, ám az elmúlt évtizedek szakirodalmából jórészt hiányzik az informalitás témakörének effajta megismerése. A következőkben a kivételek bemutatása mellett megpróbálom ennek okait is feltárni. Így Havas Ádám és Fáber Ágoston (2019) felhívása alapján vegyítem az informalitás szerepének empirikus társadalomföldrajzi elemzését (pontosabban ezen elemzések összefoglalását és részbeni kiegészítését) a tudományos mező elemzésével.

Ahogy Böröcz József is utal rá, az informalitás a társadalom egészét átszövi. A téma szűkítése miatt a következőkben elsősorban a munka világában mint társadalmi alrendszerben elemzem az informalitás jellegzetességeit, kifejezetten a társadalomföldrajz szemszögéből. A Böröcz-tanulmányhoz hasonlóan elsősorban az államszocialista és a rendszerváltás utáni időszakokkal foglalkozom.

Az informalitás mint földrajzi viszony

A kritikai társadalomföldrajz a társadalmi viszonyokra mint térbeli viszonyokra is tekint, ahol a „társadalmiság” és a „térbeliség” egymással dialektikus viszonyban van. Böröcz (2019 [2000]) tanulmánya azért fontos a társadalomföldrajzosok számára, mert rámutat az informalitás különböző földrajzi léptékeken megszerveződő jellegére.

Először is az informalitás a *globális léptéken* az egyenlőtlen fejlődés földrajzi viszonyaiba ágyazódik be. Ahogyan a tőkefelhalmozás létrehozza a társadalmi viszonyokban a földrajzi egyenlőtlenségeket, létrejönnek az informális viszonyok egyenlőtlenségei is. Az egyenlőtlen fejlődés elméletén alapuló magyar társadalomföldrajzi irodalom bár nem kiterjedt, de Timár (2016) az elmúlt években ennek a bővülését állapítja meg.

A *nemzetállami és makroregionális léptéken* az informalitás jellegzetességeit a globális kapitalizmusban elfoglalt viszonylagos pozíció jelentős mértékben befolyásolja. Böröcz (2019 [2000]) bemutatja azt is, ahogyan a félperiféria társadalomtudósai centriperspektívából szemlélik társadalmukban az informalitást. Nincs ez másképp a magyar társadalomföldrajz főáramában sem. A rendszerváltás utáni kutatásokban például meghatározó a Nyugathoz való felzárkózás mítosza, amely a formális társadalmi viszonyok túlhangsúlyozásához vezetett a kutatásokban, hiszen egy „normális európai országot” a formális viszonyokkal lehetséges objektív módon, tudományosan jellemezni.

Szintén a formális viszonyok (pl. a vállalkozássűrűség, a formális foglalkoztatás, az infrastrukturális ellátottság – összességében „a fejlettség”) magyarázzák e kutatások szerint az *országban belüli* területi egyenlőtlenségeket. Böröcz (2019 [2000]: 125) megállapítása szerint viszont az informális viszonyok is növelik a társadalmi egyenlőtlenségeket – így azt feltételezhetjük, hogy a területi egyenlőtlenségek növekedéséhez is hozzájárulhatnak. A tanulmányból levezethető társadalomföldrajzi kutatási kérdés többek között az, hogy az informalitás alrendszereiben miként növekedtek a társadalmi és a területi egyenlőtlenségek az államszocialista és a poszt-államszocialista Magyarországon. Például kétségek nélkül igaz

az, hogy „[a] mai budapesti, párizsi vagy dzsakartai közegben való eligazodás képessége nagyrészt abban áll, tudjuk-e, hol, mikor, milyen körülmények és szabályok közepette lesz módunk a magyar, francia vagy indonéz társadalom egyik vagy másik szeletével, informális körülmények között találkozni” (Böröcz 2019 [2000]: 128). A magyar társadalomföldrajzból viszont jórészt hiányoznak azok a kutatások, amelyek ezt vagy az ehhez hasonló kérdést empirikusan vizsgálták volna.

A hazai főáramú (nem kritikai) mellett a kritikai társadalomföldrajz is elmulasztotta az informalitás kérdéseinek pontosabb tematizálását, így az informális viszonyok földrajzi viszonyokként való konceptualizálása a hálózatkutatók és big data elemzők foglyává vált (lásd pl. Lengyel et al. 2016). Az állam intézményi gyakorlatainak tértermelő jellegével, abban az informalitás szerepével viszont az elmúlt években egyre többet foglalkoznak a kritikai társadalomföldrajzosok (Timár és Nagy 2019); ez a szemlélet Böröcz (2019 [2000]) tanulmányának is hangsúlyos eleme.

Ha a hegemon angolszász társadalomföldrajz utóbbi években megjelent enciklopédiáit és szótárait áttekintjük, az informalitás mindegyikben különálló szócikkeket kapott (Aguilar és Campuzano 2009; Corbridge 2009; Harker 2017; Turner 2009; Vaiou 2009). Ezek az összefoglalók viszont szinte kizárólag az informális gazdasággal és az informális szektorral foglalkoznak, összefoglalják (és csak mérsékelten kritizálják) azokat a megközelítéseket, amelyek az informális és a formális gazdaság súlyáról és viszonyáról a nemzetközi fejlesztési diskurzust dominálták az elmúlt fél évszázadban (pl. a fejlődő országokban azért nagy az informális gazdaság, mert gyenge az állam, és ezért az emberek nem bíznak az állami intézményekben; ha csökkentjük az adókat, akkor csökkenni fog az informális szektor aránya). Centrumperspektívájuknak megfelelően az informális gazdaságot afrikai, latin-amerikai, ázsiai módszertani nacionalista példákkal szemléltetik. Kelet-Európáról megtudhatjuk, hogy a rendszerváltást követő válság időszakában növekedett az informális gazdaság jelentősége, és felsejlenek az aggodalmak, hogy a posztfordi átmenettel „sajnos” a fejlett világban is az informális gazdaság bővülését látjuk (Aguilar és Campuzano 2009; Turner 2009). Turner (2009) enciklopédiabejegyzése az informalitás egyenlőtlen fejlődésen alapuló értelmezésének teljes félreértésével tűnik ki a sorból: szerinte az informalitás az egyenlőtlen fejlődés miatt jön létre (!), de az informális gazdaság egyben prekapitalista forma (!), amelynek az alacsony munkabérű tartaléksereggel működő (!) kisárutermelő vállalatait (!) a formális gazdaság kizsákmányolja. Az ehhez hasonló tájékoztatlanságra az egyetlen értelmes magyarázat Böröcz (2019 [2000]: 126), illetve Havas és Fáber (2019: 146) kínálja: a tudományos világ (kontra)szelekciója, valamint az a nyugati identitásdiskurzus, amelyben a formalitás a modernitással válik egyenlővé.

Az üdítő kivétel a görög Dina Vaiou enciklopédiabejegyzése (2009), amelynek különösen a kasztóriai szőrmeipar működéséről írt sűrű, négybekezdéses, saját kutatáson alapuló példája (Vaiou 2009: 456) mutatja azt az elméleti és analitikus gazdagságot, amely Böröcz (2019 [2000]) tanulmányát jellemzi – többek között az informalitás fogalmának „gazdasági” viszonyoknál tágabb értelmezésével –, és amelyet egy kritikai társadalomföldrajzi írástól elvárnánk. A 17. századtól a kasztóriai gazdaság a kisváros társadalmába mélyen beágyazott szőrmeikészítésre és -kereskedelemre specializálódott: a kisvállalatok egymással való kapcsolatai családi és bizalmi (pl. szóbeli megállapodások) viszonyokon alapulnak. A termelés társadalmi viszonyaiban a patriarchátus is fontos magyarázó erővel bír: a lányok és asszonyok darabbérben otthonmunkában dolgoznak mint rugalmas munkaerő, akiket a konjunkturális

időszakokban be lehet ültetni a munkapad mellé – viszont ezekben az időszakokban is rájuk hárul az anyaként, a feleségként és a földeken végzett munka. A szörmeipar exportorientált, így a globális folyamatokhoz való folyamatos adaptálódást feltételez; az 1990-es évek második felétől az orosz újgazdagok keresletén (amelyet személyes kapcsolatokon keresztül kell felépíteni és fenntartani) alapult a fellendülés. Vaiou (2009: 454) általában is fontos szemléleti fogódzót kínál dél-európai perspektívából azon kritikai társadalomföldrajzosok számára, akik az informális munkák/munkások/helyek csak azon viták és értelmezések szerint informálisak, amelyek a fordizmus magterületeiről és az azokra jellemző tapasztalatokból származnak. Ezek a jellemzések kevésbé segítik a kapitalista fejlődés történeti sajátosságainak megértését.

Visszatérve a hegemon angolszász társadalomföldrajzra, az informális irodalma leginkább a formális és informális gazdaság megértésével foglalkozik. Az informális gazdaság és az informális munka magyar társadalomföldrajzban való megjelenésével a következő részben foglalkozom részletesen. Ebben a részben az informalitás szűk, gazdasági értelmezésén túli földrajzi értelmezéseiből a magyar irodalom alapján a lakhatás témájára összpontosítok.

Az informalitás Magyarországon is (mint a világon mindenütt) átszövi a lakhatás térbeli viszonyait, újradefiniálja a város-vidék egyenlőtlenségeket és a város-vidék kapcsolatokat. Gagyí et al. (2019) rámutatnak arra, hogy az államszocialista időszakban a második gazdaságból származó jövedelemforrások és az informális viszonyokba ágyazódott házépítési munka (kaláka) térben is egyenlőtlenül vált a felhalmozás forrásává: azokban a vidéki térségekben, ahol ezek a jövedelemformák és társadalmi kapcsolatok rendelkezésre álltak, vagy ahol a város-falu viszonyokat a kétféle életforma határozta meg (Bodnár 2001), az épített környezetbe való tőkeáramlás kiterjedtebb volt. A formális gazdaság pénzügyi támogatásait (OTP-hitelek) ennél sokkal egyenlőbb hozzáférhetőség jellemezte, térben is.

A rendszerváltás után a lakáshitelezés formális viszonyai növelték a lakhatás formális biztosításának egyenlőtlenségeit, így az informalitás felértékelődött egyes társadalmi osztályok lakhatásának biztosításában. Bajmócy (1999) kiemeli a Pécs környéki kiköltözések földrajzi mintázataiban az ismerősöktől, rokonoktól származó információkat; Boros (2009) pedig Szeged környékén elemzi a kiskertes városrészek lakófunkciójú átalakulását. A zártkertek felértékelődése (Gagyí et al. 2019) szintén ebbe a térbeli mintázatba illeszkedik. A lakhatási folyamatok másik pólusán a dzsentifikáció is az informális viszonyokba ágyazódik: Timár és Nagy (2007) veszprémi esettanulmánya például bemutatja, hogy a veszprémi várkörnyék leértékelődésében (az 1970-es évektől), majd felértékelődésében (a rendszerváltás után) miként játszottak szerepet a tanács és az önkormányzat által közvetített informális viszonyok (ki kap jobb lakótelepi lakást a várkörnyéki rossz lakása helyett; ki vásárolja fel az önkormányzat által privatizált lakásokat; kinek van informális hatalma a város rendezési tervének átíratásához, így ki tud nagyobb járadékra szert tenni). Ezek az elemzések tehát Böröcz tanulmányához hasonlóan, annak megállapításait empirikus példákkal kiegészítve és megerősítve a tőkefelhalmozás és az informalitás összefonódása mellett érvelnek.

Az informalitás és a lakhatás összekapcsolódása a főáramú magyar társadalomföldrajzban azonban jórészt a Böröcz által kritizált társadalomtudományi jegyeket mutatja. A lakhatás formális viszonyainak morális felsőbbrendűsége az országból kitekintő (kelet-európai régiós vagy más világrészek urbanizációs folyamatait tárgyaló) szövegekből gyakorta kiolvasható. A Kelet-Európában a rendszerváltás után felerősödő informális lakhatási formákat a „fejlődő országok” jegyeinek, balkanizálódásnak tekintik (Enyedi 2006, 2008; Kovács 2002).

A társadalomföldrajzi képzeletben az informális lakhatás sokszor a latin-amerikai városokhoz kapcsolódik (a szakirodalomban lásd pl. Enyedi 2008; de iskolai földrajztankönyvben is sokszor latin-amerikai városokkal illusztrálják a „nyomor- vagy szegénynegyedeket”). Böröcz (2019 [2000]) tanulmányának bevezető leírása a képzeletbeli Arcadiáról, de más elemzései is rámutatnak arra, hogy miért volna szükség Latin-Amerika és Kelet-Európa társadalmi folyamataiban a párhuzamosságok keresésére, a fehér európai szemléletmód elutasítására – természetesen mindazokkal a módszertani javaslatokkal, amelyekkel a párhuzamosságok meglátása megalapozott társadalomtudományi elemzésbe fordítható át. Ezzel ugyanis a globális centrum-(félperiféria-)periféria földrajzi viszonyaiba ágyazható be az informalitás kérdése.

Az informális munka földrajza

Az informális munka témája a rendszerváltás előtt a magyar társadalomföldrajzi irodalomban leginkább a szociálgeográfiai kutatásokban jelent meg. A nagyjából a hetvenes évektől a kilencvenes évekig jelen levő szociálgeográfiai megközelítés tudányszociológiailag is érdekes színfoltja a Kádár-korszak transznacionális informalitásának. A szociálgeográfiát Magyarországon elsősorban az MTA Földrajztudományi Kutatóintézetének kutatói művelték, akik az irányzatot Nyugat-Németországból importálták (*Sozialgeographie*), kutatóintézeti formális és informális kapcsolatrendszerükön keresztül. A szociálgeográfiai megközelítés ezen „átültetés” során formaváltozásokon is átesett. A nyugatnémet közegben a szociálgeográfia többek között a funkcionalista szociológiából táplálkozva vizsgálta a társadalom térhasználatát, felvirágzásában meghatározó szerepe volt annak, hogy a nyugatnémet jóléti állam háború utáni felépítése, a várostervezés és a területfejlesztés igényelte azokat az alkalmazott kutatásokat, amelyek a társadalmi szükségletek kielégítésének térbeli mintázatait és következményeit vizsgálták (Werlen 2008: 151–162). A magyar közegben ezt a feladatot jól-rosszul a főáramú társadalomföldrajz és a regionális tudomány látta el, amelynek ellenpontjaként – egyes értelmezések szerint szakmai surranópályaként (Beluszky 2009: 205) – jelent meg a mikroszintű (településszintű) vizsgálatokra, a társadalmi csoportok térbeli viselkedésmódjára összpontosító szociálgeográfia. Képviselői a szociálgeográfiai címkével így szembehelyezkedtek a vulgármarxista főáramú földrajztudománnyal (részletesen lásd Czírfusz 2011).

A német szociálgeográfiai közelítés a hét úgynevezett szociálgeográfiai alapfunkció (*Daseinsgrundfunktion*) egyikeként említi a munkavégzést. A német közegben elsősorban a (formális) munkahelyek és a lakóhelyek térbeli szétválását, illetve ennek város- és területi tervezésre való következményeit vizsgálták (Werlen 2008: 170–172). Ezzel szemben a magyarországi szociálgeográfiai empirikus vizsgálatok között több olyanal is találkozunk, amelyek fókuszában a formális és az informális munka viszonya és az általuk létrehozott térbeli viszonyrendszer áll. Ezek közül kiemelkedik Cséfalvay Zoltán (1985a) „»Szocialista summások« Nagyvisnyón” című írása. A tanulmány az 1960-as évektől vizsgálja a nagyvisnyói summáság jelenségét, amelyben kimutatja az informalitás fontosságát (pl. a brigádok megszervezésén és a munkaszerezésen keresztül), annak beágyazódását a formális gazdaságba (a summások alföldi térszékben dolgoztak idénymunkán) és a második gazdaságba (helyben nem lehetett elegendő terményt szerezni a háztájizáshoz, így a summások az idénymunka

természetbeni fizetségét forgatták bele a háztájiba). Cséfalvay 1985-ben megjelent másik tanulmánya (1985b) Siójuton vizsgálja a munkavállaláshoz kapcsolódó térhasználatot, társas kapcsolatokat, azok településen belüli differenciáltságát. A település háztartásainak felmérésén alapuló kutatás bemutatja például a nem piaci alapú munkacserét (házépítés, mezőgazdasági idénymunka, háztájai állattenyésztés) vagy a nem piaci alapú munkával kapcsolatos információáramlás (pl. a háztájizás fortélyainak átadása) jelentőségét a település életében.

Böröcz (2019 [2000]) tanulmányával egybevégezően Cséfalvay mindkét tanulmánya megállapítja az informális munkavégzés rendszerszintű jellegét, stabilizáló szerepét a társadalomban, azt a tényt, hogy az informális viszonyokon alapuló megélhetési stratégiák a formális viszonyokban megnyilvánuló lehetőségek hiányát mérséklik. A tanulmányok végkövetkeztetése – az informális viszonyok formalizálásának szükségessége, a vállalkozói típusú háztájai irányába való elmozdulás stb. – viszont már előrevetítik Cséfalvay életpályájának azt a következő szakaszát, amelynek értelmezéséhez Böröcz (2019 [2000]) írása szintén hasznos fogódzókát kínál. Cséfalvay Zoltánt ugyanis a rendszerváltás utáni időszak Siójutról és Nagyvisnyóról a budapesti (különböző pozíciók az államtitkári szintig), majd a transznacionális politikai elitbe (OECD-, később UNESCO-nagykövet Párizsban) röpitette, az ennek megfelelő ideológiai igazodással és informális kapcsolatainak értékesülésével. Cséfalvay rendszerváltás utáni kutatói munkássága a korszellemmel kompatibilisebb témákra: a lakóparkoknak, a globalizációnak és napjaink technológiai változásainak elemzésére összpontosult. Az „informális kapcsolatrendszerek és eljárásmodok által szervezett lenyúlás, szűk játéktérű, kispályás nyomulás” (Böröcz 2019 [2000]: 140) rendszerszintű működését mutatja, ahogy kistérsadalmi felsőoktatási intézményeink Cséfalvayt is formális állásokban vagy (az informalitást formalizáló munkajogi leleményként) úgynevezett „további jogviszonyban” alkalmazták, ebben látva túlélésük kulcsát.

Visszakanyarodva az elmúlt évtizedek települési szintű társadalomföldrajzi kutatásaihoz, az informális munka kutatása általánosságban marginálisnak mondható. Az 1970-es évektől például a „hátrányos helyzetű térségek” részletes empirikus kutatásai sokkal inkább foglalkoztak a formális munkával, annak térbeli összefüggésrendszereivel (pl. a Cserehát térségéből az ingázás nehézségeivel Beluszky [1977]). Jóval többet tudunk a formális viszonyokról: a népszámlálások, a rendszeres települési szintű formális, az állam által megszervezett adatgyűjtések (pl. a T-STAR adatbázis), a számítógépes adatfeldolgozás újonnan megnyíló lehetőségei, a település- és területfejlesztési igények az alkalmazott kutatások iránt a kutatói érdeklődést a formális viszonyok megértése és kvantitatív elemzése felé irányították, ahol az informalitásban is a számszerűsíthető formalitást keresték a kutatók (vö. Nemes Nagy 1988; Nemes Nagy és Ruttkay 1989).

A rendszerváltás után a társadalomföldrajzi kutatói érdeklődés szintén ritkán fordult az informális munka felé. Ennek egyik oka egészen biztosan az, ahogy a társadalomföldrajzi főáramban továbbélt a „társadalomelmélettelenség”, illetve ahogy a társadalomföldrajzosok többsége a „tudományosság» követelményének tekinti az értékmentességet; az objektivitás védőbástyája mögé bújtat messze nem objektív földrajzi magyarázatokat” (Timár 2003: 62). Bár igaz, hogy az elmúlt évtizedben a kritikai társadalomelméletek, azon belül is az egyenlőtlen fejlődés vizsgálata a korábbinál erőteljesebben megjelent (Timár 2016), ami az informalitás kutatását is indokolta tette volna, de továbbra is keveset tudunk az informális viszonyokról a produktív és reproduktív munka világában.

Az EU-csatlakozás előtti időszak egyik slágertémája volt a társadalomföldrajzi kutatásokban a határkutatás, amely bár nem túlságosan hangsúlyosan, de érintette a határon átnyúló munkavállalást és abban az informális jelentőségét, számos esetben a formális munkavállalással összehasonlítva. Az ukrán és román határszakaszon az 1990-es és a 2000-es években a gyorsan és olcsón mozgósítható romániai és ukrain munkavállalók megjelenését lehetett rögzíteni, amit a határ menti térség más magyarországi területekről való rossz megközelíthetősége (azaz a határon túli dolgozók magyarországiakkal való helyettesíthetlensége) is magyarázott (Balcsók 2008; Balcsók és Dancs 2005). A 2008-as válság előtt a magyar munkaerőpiacra így nem gyakoroltak érdemi hatást ezek a határon túli munkavállalók; a határon átnyúló kapcsolatokban pedig a rokonlátogatáshoz és a bevásárláshoz képest alárendeltebb volt a munkavállalási szempont (Balcsók 2008). Az informális munka elméleti végiggondolatlanságát a társadalomföldrajzban jól illusztrálja, hogy a határon átnyúló „megélhetési kereskedelmet” ugyanez a kutatás nem a munkavégzés alá sorolta be.

A határon átnyúló (formális és informális) munkavállalási célú ingázás az osztrák–magyar határszakasz kutatásaiban alapvetően pozitív megítélésű, amely ugyan az egyenlőtlen fejlődésen (azaz a magasabb ausztriai béreken) alapul, de egyrészt a kutatások szerint mindkét országnak és a külföldre ingázó munkásságnak is „kedvező”, másrészt hozzájárul a funkcionális határ menti régiók EU által is üdvözölt kialakulásához (Hardi 2017). A felmérések (Hardi 2017; Rechnitzer 2005) rámutattak az „illegális” és „fekete” munkavégzés jelenlétére – egy 2004-es vizsgálat szerint az Ausztriában dolgozók több mint fele „illegálisan” végzett munkát – és helyenként utaltak a munkavégzés informális viszonyokba való beágyazódására (pl. információáramlás a szezonális munkalehetőségekről). Arról viszont az irodalomban kevés szó esik, hogy az Európai Unió éppen amiatt szorgalmazza a határ menti régiók formalizálódását, illetve a határokon átívelő „szabad” munkaerőáramlást, mert az az egyenlőtlen viszonyokon alapuló tőkefelhalmozást erősíti és képezi le, ami globálisan az Európai Unió súlyhelyreállítási kísérletének része (Böröcz 2018; Böröcz és Sarkar 2005).

A 2008-as válság utáni időszokról a határon átnyúló informális munka földrajzait tekintve szintén viszonylag keveset tudunk. Hogyan segítette például az informális utakon is megszerzhető magyar állampolgárság az ukrainai, romániai és szerbiai (Schengenen kívüli) munkavállalók megjelenését Magyarországon és Nyugat-Európában (Tátrai et al. 2016); illetve a koronavírus-válság előtti munkaerőhiány során az informális viszonyok hogyan fonódtak össze a formális munkaviszonyban megjelenő hátrányokkal (Fedyuk és Meszmann T. 2018; Meszmann T. és Fedyuk 2018)? Szintén viszonylag keveset tudunk a – böröczi fordulatot használva – nyugat-schengeni országok „piaci alapon” kizsákmányolt magyar munkavállalóinak formális és informális munkaviszonyairól, a munkában és a társadalmi reprodukcióban az informális társadalmi viszonyok szerepéről, az informális kapcsolatok értékesüléséről. Ez a téma Böröcz 2000-ben megjelent tanulmánya óta még aktuálisabbá vált.

A Böröcz-féle többléptekű, a globális folyamatokat a nemzetállami-nemzetgazdasági léptekű folyamatokkal, a térségi, települési és személyközi viszonyokkal együttesen vizsgáló módszertannal leginkább azok a kritikai társadalomföldrajzi kutatások rokoníthatók, amelyek a marginalizációs folyamatokat elemezték periferikus magyarországi térségekben. A békéscsabai kritikai földrajzi műhely kutatásai rámutattak arra, hogy az informális munka világában, az informális lehetőségekhez való hozzáférés miként termeli újra a társadalmi és területi egyenlőtlenségeket. Ezek az elemzések foglalkoztak a további hátrányokat szenvedő

nők helyzetével is: a nők az informális munkalehetőségekhez kevésbé jutnak hozzá (Nagy et al. 2015), a reprodukív informális (háztartási) munka egyenlőtlenségei mélyítik a formális térbeli társadalmi egyenlőtlenségeket – például a háztartási gépekhez való hozzáférés hiánya növeli a nőkre háruló reprodukív munka mennyiségét (Timár 2005). A második gazdaság informalitásának formalizálásába vetett modernizációs hit (amelyet Böröcz részletesen elemez írásában), ebben az esetben a nők vállalkozóvá válása tehát még nagyobb károkat okozna a „területi hátrányokkal” küzdő térségekben (Timár 2005).

Az informális munkával foglalkozó kutatások a magyar társadalomföldrajz perifériáján maradtak és más kritikai társadalomtudományokra sem gyakoroltak akkora hatást, mint az egyébként indokolt lett volna. Ahogyan a munka világának kutatásában a magyar társadalomföldrajzban az elmúlt évtizedekben általában is csak szórványosan jelentek meg a kritikai elméletek által informált elemzések (Czirfusz 2018), az informális munka esetében sem történt ez másképp. A főbb témák a munka világának kutatásában sokkal inkább Magyarországon globális gazdaságba való újbóli beágyazódásának korszakait tükrözik: az 1990-es években a munkanélküliség térbeli mintázatainak az elemzése, később a külföldi működőtőke által nyitott formális munkalehetőségek bővülése, majd a 2008-as válság területileg szintén egyenlőtlen foglalkoztatási hatásai, 2010 után pedig a munkaerőhiány és a közmunka (Czirfusz et al. 2019).

Böröczcel (2019 [2000]) szólva: földrajztudományunk kistérsadalmi viszonyai jól magyarázzák, hogy az informalitás kutatása miért marginalizálódott a magyar társadalomtudományokban. Böröcz József 2000-ben íródott tanulmánya ma is aktuálisan rámutat arra, hogy ezt a fejleményt miért mondhatjuk problémásnak, és miért szükséges az informalitás vizsgálatát fogalmilag a tőkefelhalmozás egyenlőtlen földrajzi viszonyaiba visszaágyaznunk.

Hivatkozott irodalom

- Aguilar, Adrian Guillermo és Enrique Pérez Campuzano(2009): Informal Sector. In *International Encyclopedia of Human Geography*. Rob Kitchin és Nigel Thrift (szerk.). Amsterdam: Elsevier, 446–453. DOI: <https://doi.org/10.1016/B978-008044910-4.00102-4>
- Bajmócy Péter (1999): A szuburbanizáció sajátosságai Pécs környékén. *Földrajzi Értesítő* 48(1–2): 127–138.
- Balcsók István (2008): Az ukrán állampolgárok magyarországi munkavállalásának néhány területi aspektusa. In *Magyar-ukrán határrégió – együttműködés az Európai Unió külső határán*. Baranyi Béla (szerk.). Debrecen: MTA Regionális Kutatások Központja, 85–101.
- Balcsók István és Dancs László (2005): Legális és illegális munkavállalási szokásai a magyar-ukrán határ mentén az ezredforduló tájékán. In *Fiatál Regionalisták III. Országos Konferenciája: Győr, 2002. október 11–12.; Fiatál Regionalisták IV. Országos Konferenciája: Győr, 2004. november 13–14.* Győr: MTA RKK Nyugat-magyarországi Tudományos Intézet, Széchenyi István Egyetem Multidiszciplináris Társadalomtudományi Doktori Iskola. Interneten: <http://rs1.szif.hu/~pmark/publikacio/Net/balda.doc> (letöltve: 2020. március 23.).
- Beluszky Pál (1977): Krasznokvajda – egy alsófokú központ (?) gondoljai a Csereháton. *Földrajzi Értesítő* 26(3–4): 349–385.
- Beluszky Pál (2009): Maradékok boltja (Egy visszavonuló levelei). *Tér és Társadalom* 23(3): 205–209. DOI: <https://doi.org/10.17649/TET.23.3.1267>
- Bodnár Judit (2001): *Fin de Millénaire Budapest: Metamorphoses of Urban Life*. Minneapolis – London: University of Minnesota Press.
- Boros Lajos (2009): Szeged belső térfolyamatai az 1950-es évektől napjainkig. *Földrajzi Közlemények* 133(4): 453–465.
- Böröcz József (2018): *Az EU és a világ. Kritikai elemzés*. Budapest: Kalligram.
- Böröcz József(2019 [2000]): Kistérsadalom – kiskapuk. *Replika* (112): 123–143. DOI: <https://doi.org/10.32564/112.11>
- Böröcz József és Mahua Sarkar (2005): Mi az Európai Unió? *Politikatudományi Szemle* 14(3–4): 151–177.

- Corbridge, Stuart (2009): Informal sector. In *The Dictionary of Human Geography*. 5th edition. Derek Gregory, Ron Johnston, Geraldine Pratt, Michael J. Watts és Sarah Whatmore (szerk.). Chichester: Wiley-Blackwell, 382–382.
- Czirfusz Márton (2011): Helyek és pozíciók újírása – Wallner Ernő, Lettrich Edit és a hazai szociálgeográfiai iskola viszonya Mendöl Tibor örökségéhez. In *Lustrum: Ménesi út 11–13. Sollemnia aedificii a. D. MCMXI inaugurati*. Horváth László, Laczkó Krisztina, Tóth Károly és Péterffy András (szerk.). Budapest: Typotex, Eötvös Collegium, 312–327.
- Czirfusz Márton (2018): A munka világának kutatása a földrajzban – nemzetközi trendek, magyarországi tanulságok. *Eszmélet* (119): 160–168.
- Czirfusz Márton, Ivanics Zsófia, Kovai Cecília és Meszmann T. Tibor (2019): A magyarországi munkásság a hosszú lejtmenetben. *Fordulat* (26): 142–170.
- Cséfalvy Zoltán (1985a): „Szocialista summások” Nagyvisnyón. In *Területi kutatások 7*. Dövényi Zoltán (szerk.). Budapest: Magyar Tudományos Akadémia Földrajztudományi Kutatóintézet, 9–19.
- Cséfalvy Zoltán (1985b): A helyi társadalom közösségi viszonyainak vizsgálata Siójut községben. *Földrajzi Értesítő* 34(1–2): 99–122.
- Enyedi György (2006): Városrobbanás hanyatlás mellett: A fejlődő országok. *Földrajzi Közlemények* 130(1–2): 1–13.
- Enyedi György (2008): A megvárosok. *Földrajzi Közlemények* 132(4): 459–470.
- Fedyuk, Olena és Meszmann T. Tibor (2018): *Ukrán kölcsönzött dolgozók az elektronikai ágazatban. Esettanulmány: Magyarország*. Budapest: Anblokk Kultúra- és Társadalomtudományi Egyesület.
- Gagyí Ágnes, Jelinek Csaba, Pósfai Zsuzsanna és Vigvári András (2019): Lakhatási helyzet a válság után. Financialisizációs folyamatok, kettészakadó lakáspolitikák és a háztartások túlélési stratégiái. *Fordulat* (26): 199–224.
- Hardi Tamás (2017): Ingázó munkavállalás az osztrák–magyar határtérségben az uniós csatlakozás előtt. In *Burgenland*. Jankó Ferenc, Fábián Attila és Hardi Tamás (szerk.). Budapest: Nemzetstratégiai Kutatóintézet, 477–500.
- Harker, Christopher (2017): Informal Sector. In *International Encyclopedia of Geography: People, the Earth, Environment and Technology*. Douglas Richardson, Noel Castree, Michael F. Goodchild, Audrey Kobayashi, Weidong Liu és Richard A. Marston (szerk.). Oxford, UK: John Wiley & Sons. DOI: <https://doi.org/10.1002/9781118786352.wbieg0484>
- Havas Ádám és Fáber Ágoston (2019): Az informális szociológiája felé. Felhívás replikázásra Böröcz József: „Kistérsadalom – kiskapuk” című írása kapcsán. *Replika* (112): 145–149. DOI: <https://doi.org/10.32564/112.12>
- Kovács Zoltán (2002): Az urbanizáció jellemzői Kelet-Közép-Európában a poszt-szocialista átmenet idején. *Földrajzi Közlemények* 126(1–4): 57–78.
- Lengyel Balázs, Varga Attila, Jakobi Ákos, Kertész János és Ságvári Bence (2016): Az iWiW földrajza. *Területi Statisztika* 56(1): 30–45. DOI: <https://doi.org/10.15196/TS560103>
- Meszmann T. Tibor és Olena Fedyuk (2018): *Munkaerő-kölcsönzés mint munkaviszony és mint mobilitási (migrációs) csatorna*. Budapest: Friedrich-Ebert-Stiftung.
- Nagy Erika, Timár Judit, Nagy Gábor és Velkey Gábor (2015): A társadalmi-térbeli marginalizáció folyamatai a leszakadó vidéki térségekben. *Tér és Társadalom* 29(1): 35–52. DOI: <https://doi.org/10.17649/TET.29.1.2680>
- Nemes Nagy József (1988): A hazai területi kutatások mennyiségi elemzési kultúrája. *Tér és Társadalom* 2(4): 68–81. DOI: <https://doi.org/10.17649/TET.2.4.101>
- Nemes Nagy József és Ruttkay Éva (1989): *A második gazdaság földrajza*. Budapest: Országos Tervhivatal Tervezési Intézet.
- Rechnitzer János (2005): Az osztrák–magyar határ menti együttműködés múltja, jelene. *Tér és Társadalom* 19(2): 7–29. DOI: <https://doi.org/10.17649/TET.19.2.997>
- Tátrai Patrik, Erőss Ágnes és Kovály Katalin (2016): Migráció és versengő nemzetpolitikák Kárpátalján az Euromajdan után. *REGIO. Kisebbség Kultúra Politika Társadalom* 24(3): 82–110. DOI: <https://doi.org/10.17355/rkkpt.v24i3.131>
- Timár Judit (2003): Problémák és perspektívák. „Mi a teendő” a kialakulóban lévő kritikai geográfia számára Magyarországon? *Tér és Társadalom* 17(2): 53–65. DOI: <https://doi.org/10.17649/TET.17.2.891>
- Timár Judit (2005): Gender and Spatial Inequalities in Hungary in the Transition Era. In *Hungarian Spaces and Places: Patterns of Transition*. Barta Györgyi, G. Fekete Éva, Szörényiné Kukorelli Irén és Timár Judit (szerk.). Pécs: Centre for Regional Studies of the Hungarian Academy of Sciences, 307–322.
- Timár Judit (2016): Az egyenlőtlen térbeli fejlődés – a konceptualizálás hiánya és lehetőségei. *Tér és Társadalom* 30(3): 106–112. DOI: <https://doi.org/10.17649/TET.30.3.2806>
- Timár Judit és Nagy Erika (2007): A középvárosi desztifikáció és társadalmi hatásai a poszt-szocialista Magyarországon. In *A történelmi városközpontok átalakulásának társadalmi hatásai*. Enyedi György (szerk.). Budapest: MTA Társadalomkutatási Központ, 293–317.
- Timár Judit és Nagy Erika (2019): Állam és tértermelés: „új” értelmezési keretek a tértudományokban. Szerkesztői előszó. *Tér és Társadalom* 33(4): 3–16. DOI: <https://doi.org/10.17649/TET.33.4.3214>

- Turner, Sarah (2009): Economy, Informal. In *International Encyclopedia of Human Geography*. Rob Kitchin és Nigel Thrift (szerk.). Amsterdam: Elsevier, 367–371. DOI: <https://doi.org/10.1016/B978-008044910-4.00179-6>
- Vaiou, Dina (2009): Informalization. In *International Encyclopedia of Human Geography*. Rob Kitchin és Nigel Thrift (szerk.). Amsterdam: Elsevier, 454–458. DOI: <https://doi.org/10.1016/B978-008044910-4.00845-2>
- Werlen, Benno (2008): *Sozialgeographie. Eine Einführung*. 3., überarbeitete und erweiterte Auflage. Bern – Stuttgart – Bécs: Haupt Verlag.

A tanulmány megírását a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal (NKFIH) Egyenlőtlen fejlődés és a munka világa Magyarországon című, PD 120798 számú kutatása támogatta.

Czirfusz Márton

Tudományos munkatárs, Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont (Budapest)